

1889 Paris. En kongress om välgörenhet och kvinnors andra verksamheter

Den vid världsutställningen officiella kvinnokongressen, Le congrès international des œuvres et institutions féminines (den internationella kongressen för kvinnliga institutioner och välgörenhetsinrättningar) utgör ännu en milstolpe i den internationella kvinnorörelsens historia. Det var första gången ett lands regering sanktionerade en internationell kvinnokongress.¹ För andra gången var Frankrike först på plan när det gällde internationell organisering av kvinnor. 1878 hade landet varit först i världen med att hysa en internationell kvinnokongress vars syfte inte var annat än att förbättra för kvinnor politiskt och i samhället i stort.

Denna kongress samlade drygt 550 personer. Nästan 400 av dem kom från Frankrike. Den ägde rum i rådhuset place S:t Sulpice, i 6e arrondissementet centralt beläget i Paris. Denna kongress verkar ha haft ett större antal deltagare än den föregående men troligen var närvaron mer oregelbunden. Ellen Fries, från Fredrika Bremer-förbundet, iakttog att på denna kongress "hade man haft svårt att få någon talrik publik. Många intelligenta, intresserade fruar hade af sina män formligen förbjudits att anteckna sig för kongressen". Biskopen av Paris hade ogillat kongressen och därmed kom inte det katolska borgerskapets damer. De som kom var mest protestanter.²

Kongressen lade tonvikten på kvinnors filantropiska verksamheter. Bristen på närvaro kunde bero på att programmet envetet cirklade kring en detaljerad presentation av välgörenhetsinsatser, utan övergripande diskussioner eller någon målsättning. Det förekom "en mängd tal, behandlande olika föreningar för att hjälpa och understödja fattiga, sjuka eller andra af samhället åsidosatta varelser. Man skulle till och med kunna anmärka, att man af dessa redogörelser fick mera än hvad man kunde tåla vid" tyckte Ellen Fries.³

Kongressen hade ett mindre utmanande syfte än den icke officiella. Den ville visa fram vad kvinnor gjorde och kunde göra. Vissa män och kvinnor deltog i båda kongresserna men det gällde mest de utländska. Vid denna officiella kongress var alltid en man mötesordförande. De två kongresserna var inte antagonistiska och kunde kanske ses som

¹ Paris Juli 1889: XXVI; *Jn Columbus* 17.5.1890.

² Kongressen hölls den 12-18 juli 1889; Paris Juli 1889: VII; *Dagny* 1889: 217 (inkl. citatet); Klejman-Rochefort 1987: 434

³ Paris Juli 1889: XXff, inledningstal av de Morsier; *Dagny* 1889: 249 (citatet); Bidelman 1982: 175.

komplementära, åtminstone bör de ha uppfattats så av dem som valde att delta i båda. Journalisten och redaktören Maria Martin från Paris, var ett sådant exempel. Hon var emot speciella arbetarskyddslagar för kvinnor, ändå fungerade hon som kongressens sekreterare tillsammans med Monsieur Beurdeley, borgmästare i det förnäma 8e arrondissementet i Paris och en ivrig tillskyndare av skyddslagar för kvinnor, tillsammans med Mme Emelie de Morsier, som var aktiv mot den reglementerade prostitutionen.⁴ För Maria Martin omöjliggjorde de andras positiva uppfattningar om arbetarskyddslagstiftningen inte ett samarbete under denna kongress.

Emilie de Morsier hade varit initiativtagare till kongressen och den liberale ministern för offentliga arbeten, Yves Guyot, personifierade regeringens stöd.⁵ Han var öppet emot sär lagar på arbetsmarknaden för kvinnor men kanske mest känd för sitt motstånd mot reglementeringen av prostituerade. Många utländska gäster var med på båda kongresserna, som till exempel Ellen Fries. Fler utländska gäster kom till denna kongress än till den förra, speciellt många kom från England. 21 länder var representerade.⁶ Däremot påpekade några skribenter att antalet fransyskor var mindre än vid den tidigare kongressen, men att de utgjorde "en utsökt samling" i motsats till de flera men mer socialt blandade personer som deltagit på den tidigare kongressen. De svenska deltagarna var förutom Ellen Fries, "fröknarna ... Lundin, von Post och Mac Dowal. Professor fru Kowalewsky var ... rysk delegerad."⁷

Den omstridde "protektionisten" Jules Simon var kongressens ordförande. Han var redan en man med sitt livsverk bakom sig. Han kunde beskrivas som "nu gammal och sjuklig, hans stämma var svag ... /men/ han bär dock ett världsberömt namn"⁸ Han hade varit professor i filosofi, chefredaktör för flera dagstidningar. Som politiker hade han varit regeringsbildare, minister och parlamentsledamot. Han var en känd försvarare av republiken och hade varit det under monarkin. I kvinnofrågan hade han redan 1861 gjort ett berömt

⁴ Klejman-Rochefort 1987: 432ff; Paris Juli 1889: II, VI.

⁵ Paris Juli 1889: XX & XXV.

⁶ Cirka 45 personer, bl a Mrs Stopes och Mrs Joséphine Butler (obs att listan innehåller "délégués et adhérents étrangers" och kan även ta upp t ex föreningar och personer som inte kom till Paris utan bara stödde kongressen) Säkert närvarande var gäster från Belgien, (6 bl a Mlle Popelin) Brasilien, Danmark (6 bl a Frederik Bajer, Mlle Kristine Frederiksen), Finland (bara Alli Trygg), Grekland (3 bl a Calleröe Parren) , Holland, Indien, Irland, Island, Italien, Norge (bara Anna Bugge Wicksell), Polen, Rumänien, Ryssland, Schweiz, Skottland, Spanien, Sverige (Anna Hierta Retzius, Ellen Fries bl a), Tyskland (3 bl a Lina Morgenstern), USA (12 bl a Frances Willard, May Wright Sewall, Lillie Devereux Blake och Lucy Stone) och Österrike. Paris Juli 1889: 529ff samt *Dagny* 1889:220.

⁷ *Idun* 1889: (nr 36) 311f.

⁸ *Idun* 1889: (nr 36) 311f

inlägg med sin bok *L'ouvrière* (Arbeterskan). I bokens förord framhåller han att det är en bok om moral. Han kritiserade inte förhållandena i fabriker, ansåg att betalningen var relativt bra men menade att fabriksarbete trots detta gjorde att arbeterskan inte längre var en kvinna. En kvinna borde nämligen inte lämna sitt hem. Beundran för denna bok var ännu stor i vida kretsar; den hade till och med åberopats positivt på den nyligen avhållna rättighetskongressen, visserligen av en man men av en man som ansågs som radikal i vissa kvinnofrågor, som rösträtten. Jules Simon var positiv till särdrag för kvinnor på arbetsmarknaden.⁹ Boken *L'ouvrière* innehåller oerhört dystra interiörer från olika fabriker, som Jules Simon själv hade besökt, och det var inte sällan denna bild av industriarbetet som sådant som användes av vissa personer som refererade till boken, utan att de därför alltid höll med Jules Simon i frågan om att kvinnor inte borde lönearbeta. Boken var en klassiker vid slutet av seklet och läst eller känd av de flesta. Den kunde även läsas som en kritik av den tidens arbetsmiljöer.

Tre kvinnor var kongressens hedersordförande: Mme Koechlin-Schwartz, Mme Isabelle Bogelot och Mme Christian de Verneuil. Den dåvarande ministern för "Travaux Public", liberalen Yves Guyot, var djupt involverad i denna kongress liksom fredsaktivisten Frédéric Passy. Dessa två, åtminstone den förre, var kända som motståndare till alla statliga ingrepp på arbetsmarknaden. Därmed även till reglementeringen av prostitutionen, en av hans hjärtefrågor. Guyot ansågs vid den här tiden som vänsterradikal¹⁰, men inte längre som socialist. Dessa två, liksom Jules Simon, återkom i samband med nattarbetsförbud för kvinnor på internationella kongresser, även manligt dominerade sådana.

Kvinnosakens mål och medel enligt Jules Simon

I sitt tal vid kongressens öppnande gjorde Jules Simon klart för sin publik att man inte hade samlats för att komma med förslag till lösningar på samhällsfrågor eller anmärka på det som redan var bestämt. I detta inbegrep han säkert diskussionen om ett nattarbetsförbud för kvinnor, som var aktuell i den lagstiftande församlingen. Han väntade, det betonade han auktoritärt, att kongressen enbart skulle verka i samförstånd. Kongressens syfte var att lyfta fram det som kvinnor hade gjort, det de organiserat, kanske i viss mån vad de ännu borde göra.

⁹ Simon 1862: Préface; Paris Juli 1889: Vf & XVIIIf; Thibault & Riot-Sarcey 1995: 49; Zancarini-Fournel 1995: 88. Det kommer också fram i Kapitel 5, Wikander 2006.

¹⁰ Paris Juli 1889: Vf; Bl a gav Guyot en reception för deltagarna i "son hôtel, 246, boulevard Saint-Germain", Paris Juli 1889: VIII & XXIX ; Guyot var minister 1889-93. Frédéric Passy satt i organisationskommittén, Paris Juli 1889: VII & XXX; Passy var deputerad till nationalförsamlingen 1881-1889. Hans största intresse var fredsfrågan. *Dictionnaire des parlementaires français*. Paris 1889-1940.

Han talade till kvinnorna som mödrar och uppfostrare av den nya generationen i den gamla moralens tradition, som ibland hotades av den nya tiden. Kvinnan var moralens upprätthållare. Han vände sig till de franska kvinnorna med sin förtvivlan över den bild som målades upp av Paris som det syndfulla Babylon. Det sades att fransmännen var libertiner och fransyskorna utan moral, att Paris var de dubiösa nöjenas huvudstad. Han ville att kongressens kvinnor skulle visa att detta i de flesta fall var fel; fransyskor var modiga, patriotiska och ställde höga moraliska krav. Kurtisaner fanns också i andra storstäder. Romanförfattare och journalister skrev bara om det sensationella, inte om de tusentals fransyskor som vördade Gud och strävade i sina dagliga liv på ett hedervärdigt sätt. Det var de som utgjorde Frankrike.¹¹

I sitt avslutningsanförande¹² några dagar senare kunde Jules Simon inte låta bli att öppet vädra sin olust över den tidigare rättighetskongressen och betona att alla kvinnosammankomster inte var av samma dubiösa sort som den:

Det finns ofta i Paris kvinnosammankomster som inte alltid är sådana att de är bra för vår sak. Här vill jag skynda mig att tillägga att vår kongress inte har något gemensamt med de sammankomster som jag talar om.¹³

Uppenbarligen polemiserade Jules Simon i sitt sluttal med kvinnors krav på mer deltagande i samhällslivet; han var emot deras lönearbete, deras jämlikhetskrav och deras krav på rösträtt och politisk valbarhet. Det är tydligt att han menade att sådana krav hade ställts på den andra kongressen. Personligen hade han inte varit där - lika lite som han för övrigt varit närvarande under sessionerna på den kongress han var i färd med att avsluta. Sin uppfattning om den andra kongressen måste han ha skaffat sig genom andrahandskällor, som tidningar. Han orkade bara vara med vid invignings och avslutningsceremonierna.

Simon gjorde negativa jämförelser med den tidigare kongressens "passioner" jämfört med den klokskap som präglat den kongress han själv höll på att avsluta. Han talade om den olycka uppfinningen av ångmaskinen hade varit, eftersom den dragit in kvinnor i det industriella arbetet och tvingat dem att lämna sina familjer. Hans vältalighet cirklade länge kring temat fred och kvinnlighet; kvinnans uppgift var att verka för freden. "Se där en politiskt rättighet som ingen kan ta ifrån er. Tro mig, den är den bästa av dem alla." Han

¹¹ Jules Simons öppningstal, Paris Juli 1889: IX-XV; Zancarini-Fournel 1995: 80ff.

¹² Simons avslutningstal, Paris Juli 1889: LVI-LXV.

¹³ "Il y a souvent à Paris des assemblées de femmes qui ne sont pas toujours de nature à faire avancer vos affaires. Je me hâte d'ajouter que votre congrès n'a rien de commun avec les assemblées dont je parle." Paris Juli 1889: LVI.

hänvisade till sin egen erfarenhet och försäkrade att politisk aktivitet inte var att eftersträva. Kvinnor skulle förlora mer än de vann om de fick delta; de skulle förlora den respekt män visade dem på grund av deras svaghet, och de skulle förlora den godhet som var kännetecknande för kvinnor.¹⁴ Han både hotade kvinnor med förlusten av samhällets respekt och försökte locka dem med att deras kvinnlighet var högt uppskattad, när den tog sig uttryck i en frivillig underordning.

Kvinnors behov av beskydd

Detta var en kongress som ville ha lagar som särbeskyddade kvinnor men detta blev – lika lite som på den tidigare kongressen - föremål för diskussion. Det rådde en konsensus om att inte tala om denna lagstiftning men kongressens allmänna inställning får ses som en konsekvens av splittringen på två kongresser. Motståndare till nattarbetet – som Maria Martin – fanns emellertid med som aktivister och detta var ytterligare ett skäl till att inte öppna någon debatt. Tystnaden i frågan bevarade freden på kongressen. Nattarbetsförbudet nämndes uttryckligt endast av en engelska. Den unga Florence Balgarnie hade gjort ett stort intryck på Ellen Fries, som kommenterade hennes utseende, sätt att framträda och hennes jämlikhetskrav för sin svenska läsekrets:

Ville man ha en föreläserska, som oemotståndligt för det manliga könet skulle predika om den politiska rösträttsfrågan, då bör man föreslå *Miss Balgarnie*, sekreterare i det engelska rösträttssällskapet. Hennes lockiga hufvud, skära kinder och strålände ögon vore visst oemotståndliga argument för det starka könet, som i detta fall är så bedröfligt svagt. Se på henne och säg sedan att det endast är gamla, fula flickor på öfverblifna kartan, hvilka få i sitt hufvud så okvinliga tankar, som politisk rösträtt.¹⁵

Balgarnie höll ett anförande om den engelska kvinnan i vilket hon tog avstånd från allt vad särlag heter. Kvinnor hade ersatts av män i vissa fabriker, efter att förbudslagar införts i hennes hemland. Lagarna där gav också kvinnor, men inte män, tio timmars arbetsdag, halv arbetsdag på lördagar och en fri söndag. Balgarnie markerade även sitt missnöje med det gamla systemet som varit helt utan statliga ingripanden. Hon ville ha en reglerad arbetsdag på åtta timmar för alla arbetande. Det skulle ge arbetslösa jobb och göra arbetande kvinnor och män lyckligare även om kapitalisternas profit minskade.¹⁶

¹⁴ Paris Juli 1889: LXV /_citater denna sida men saknas här på franska//

¹⁵ *Dagny* 1889: 219f.

¹⁶ Paris Juli 1889: 481ff.

Att ett sådant tal överhuvudtaget hamnade på denna kongress är märkligt. Åttatimmarsdagen var ett socialistiskt krav och hon lät som en socialist. Men talet fick inte några konsekvenser. Det orsakade varken resolutioner eller diskussioner. Florence Balgarnies kombination av *anspråk på statliga ingripande genom arbetsrättslig lagstiftning men utan särbehandling av kvinnor är en modell som återkommer som lösningsförslag många gånger efter denna på internationella kvinnokongresser. Här framförs modellen för första gången* under de kongresser som jag undersökt för boken *Feminism, familj och medborgarskap ... 1889-1919*. Inställningen var inte okänd i England även om den avvek från den gängse liberala modellen med dess avståndstagande från all typ av arbetarskyddslagstiftning.

Antagligen behandlades Florence Balgarnies inlägg som ett udda infall av en främmande gäst. Bland kongressens arrangörer rådde i viss mån motsatta uppfattningar beträffande kvinnors behov av beskydd. Emilie de Morsier uttryckte sig positivt till speciella lagar för kvinnor när hon summerade några av kongressens viktigaste resultat:

Kongressen 1889 bör kunna visa att kvinnorna har bestått provet och att de har rätt till förtroende och till beskydd, något som har förvägrats dem fram till denna dag.¹⁷

Arbetarskydd var för henne svaret på en för stor exploatering. Därmed förebådade arbetarskyddskraven synen på staten som beskyddare av alla medborgare i den moderna välfärdsstaten. Frågan var om välfärdsstaten skulle vara könsneutral eller verka utifrån de givna ramarna och tidens kognitiva modeller för hur genusarbetsdelningen borde vara? Fanns det kanske därtill ett underförstått krav på ett större deltagande i den politiska processen när de Morsier framhöll att kvinnor hade "rätt till förtroende"?

Monsieur Beurdeley, advokat och borgmästare i ett av Paris arrondissement, höll ett tal¹⁸ i sessionen om "Kvinnan och civillagstiftningen", som ger en belysning av synen på beskyddet av kvinnan utifrån föreställningar om äktenskapet. I kongressboken har hans framställning fått en fin placering bland de viktiga anförandena och får därför bedömas som av betydelse för en insikt i kongressens inriktning, likaväl som Jules Simons båda tal. Denne

¹⁷ "Le congrès de 1889 doit avoir pour effet de montrer que les femmes ont fait leurs preuves et qu'elles ont droit à la confiance et à la protection qu'on leur a refusées jusqu'à ce jours." Paris Juli 1889: III, detta står i den korta osignerade inledningen till det tryckta protokollet och är troligen skrivet av Emilie de Morsier. Komm: det är säkert tungt vägande på sin placering, och betonar senare också att kvinnor är antingen förvägrade sin rätt av lagen eller det beskydd som samhället bör ge dem.UW

¹⁸ Han var också en av kongressens sekreterare. Paris Juli 1889: XXXIV-XLV

advokat såg inte något fel på ett speciellt skydd av kvinnor; det skulle inte på något sätt ses som nedvärderande av kvinnor:

Vi kräver en effektivare skydd av kvinnor och på samma gång kräver vi rättigheter för henne. Detta är inte alls något som inte går ihop. Kvinnan kan vara svag utan att sakna förmågor; man kan tänka sig ett beskydd utan att det innebär en nedvärdering.¹⁹

Advokat Beurdeley behandlade förhållandet mellan kvinnor och män i äktenskapslagstiftningen. Mannen bestämde enligt lag i äktenskapet och beskyddade därmed kvinnan mot att hon i utbyte lydde honom. En i familjen måste bestämma annars hotades den äktenskapliga harmonin. Advokatens åsikt var att mäns och kvinnors attraktion för varandra byggde på att de var olika. Det var emot naturen att bygga ett äktenskap på jämlikhet. Kvinnan svaghet behövde äktenskapets beskydd. Mannen borde vara friare än kvinnan eftersom han var den starkare.²⁰ Beurdeley, både lagman och politiker, menade att det var statens skyldighet att skydda en ogift kvinna som inte hade en makes protektion; mer lagligt beskydd av kvinnor vore därför önskvärt för att skydda deras heder och moral.²¹

Advokatens sätt att resonera gör det lättare att förstå att det för många var självklart att staten gick in och "beskyddade" kvinnor genom ett nattarbetsförbud fastän ett sådant "beskydd" inte behövdes för män. Kvinnan ansågs vid den här tiden enligt de flesta så kallade civiliserade länders civillagstiftning behöva stå under en mans beskydd. Hon borde beskyddas utifrån motiveringar om sin kroppsliga och mentala svaghet och därmed utsatthet. Hon var beskyddad i sin ursprungsfamilj som dotter. Sedermera beskyddades hon av sin äkta make. Inom familjen var hon sålunda skyddad. Men utanför den räckte inte faderns eller makens beskydd. Mannens beskyddande makt räckte inte ända in i fabriken och hade svårt att verka när en kvinna överhuvudtaget lönearbetade. Det var därför inte märkligt om staten tog på sig den beskyddande uppgiften i arbetslivet. Detta resonemang var en given utgångspunkt och blev även genom ett cirkelresonemang en slutsats för alla dem som stödde den rådande kvinnosynen och äktenskapslagstiftningen. Att tänka på annat sätt vore konstigt, nästan inhumant mot "obeskyddade" kvinnor.

¹⁹ "Nous réclamons une protection plus efficace pour la femme et en même temps, nous revendiquons ses droits. Cela n'implique pas contradiction. La femme peut être faible sans être incapable; il peut y avoir protection sans déchéance." Paris Juli 1889:XLV; Klejman-Rochefort 1987: 435.

²⁰ Paris Juli 1889: XXXIX.

²¹ Paris Juli 1889: XLV.

International Council of Women i Frankrike

Den filantropiska julikongressen välkomnade offentligt grundandet av the International Council of Women.²² Den ledande aktivisten inom International Council of Women, May Wright Sewall hade kommit till kongressen för att informera om den planerade internationella organisationen och det amerikanska nationella rådet. Hon fick tala redan under öppningsmötet. Där uttryckte hon sin oförblommerade beundran för fransyskorna som lyckats organisera den första internationella kvinnokongressen med *statlig* uppbackning.²³ Genom att utbreda sig smickrande om detta, fick hon underförstått sagt att kongressen i Washington hade varit den *första* internationella kongressen. Hon undvek att nämna den kongress som hållits i Paris 1878. Inte heller den tidigare år 1889 hållna rättighetskongressen nämnde hon. Vid samma tillfälle framhöll Isabelle Bogelot, en av kongressens vice ordföranden, sambandet mellan julikongressen och Washingtonkongressen.²⁴ Bogelot var för tillfället kassör vid den ännu inte fungerande International Council of Women.

Under sessionen "Välgörenhet och moral", som var den stora på denna kongress, återkom May Wright Sewall som talare med en presentation av som det hette på franska Le Conseil des Femmes des États-Unis, de amerikanska kvinnornas nationella råd. Detta var det första nationella råd som bildats sedan kongressen International Council of Women i Washington 1888. Genom att hänvisa till Isabelle Bogelot, som hade varit i USA året innan betonade hon att Washington och Paris kongresserna var besläktade.

May Wright Sewall underströk det breda syftet med det internationella mötet år 1888 som hade inneburit att konservativa rörelser var lika välkomna som radikala. Detta var själva meningen med den internationella organiseringen. Hon beskrev i detalj dels hur det amerikanska nationella rådet fungerade, dels hur den internationella rörelsen i framtiden borde organiseras. När den amerikanska rörelsen hade lyckats så väl, varför skulle inte en internationell organisation kunna hjälpa kvinnor i hela världen? Hon hoppades på stöd för detta från kongressen och fick det också.²⁵

Efter Jules Simons stora sluttal antog mötet - på förslag av May Wright Sewall, som delegerad för det som vid detta tillfälle på franska kallades Grand conseil des femmes américaines - följande resolution, den allra sista som antogs på kongressen:

²² Mme Bogelots hälsningsanförande. Paris Juli 1889: XV-XIX; Klejman-Rochefort 1987: 435.

²³ Paris Juli 1889: XXVI-XXVII.

²⁴ Paris Juli 1889: XVf.

²⁵ Paris Juni 1889: 179-185.

I en övertygelse om att kvinnors organisering och regelbundna möten i varje land stöder de ansträngningar som görs för att verkligen genomföra en högt utvecklad nationell rättvisa, moral och välgörenhet, vilket varit betecknande för det nittonde århundradet; vidare, i övertygelsen om att en sammanslutning av kvinnor från alla nationer kommer att ge samma effekter i hela världen, **GODKÄNNER KONGRESSEN GRUNDANDET AV ETT PERMANENT INTERNATIONELLT KVINNORÅD (UN CONSEIL INTERNATIONAL PERMANENT DE FEMMES.)**²⁶

Därmed hade ett stort steg tagits för ett europeiskt accepterande av den nya kvinnoorganisationen International Council of Women, som ännu bara var en pappers- och planeringsprodukt men som avsåg att bli världsomspännande. I Frankrike, liksom i Tyskland, skulle ICW komma att rekrytera främst bland de mindre radikala kvinnogrupperna. Som vi ser av formuleringarna var May Wright Sewall år 1889 ännu inte riktigt på det klara med vilket namn den kommande organisationen skulle få. Men kongressen avgav inte desto mindre en principdeklaration om ett kommande samarbete.

²⁶ ”Persuadé que l’organisation et la réunion fréquente des femmes dans chaque pays favoriseraient les efforts qui ont pour but de provoquer la mise en pratique de cette justice nationale, de cette moralité et de cette philanthropie plus élevée qui caractérisent le XIXe siècle; persuadé aussi que l’union des femmes de toutes les nations produirait le même effet dans le monde entier, le CONGRÈS APPROUVE LA FONDATION D’UN CONSEIL INTERNATIONAL PERMANENT DE FEMMES.” (med stora bokstäver i originalet) Paris Juli 1889: LXVI.

Tillägg av ev arbete in /skrivet den 27 november 2007/

"M. Yves Guyot, devenu ministre des Travaux Publics, que tous les féministes (SIC!) connaissent bien, et qui, pendant l'année dernière encore, pendant l'Exposition, donnait à l'honneur des membres du Congrès des œuvres et institutions féminine, deux soirées officielles dont les souvenirs n'est pas près de s'effacer."²⁷

²⁷ "Union Universelle des Femmes. Deuxième Assemblée générale. 25 avril 1891."

Bulletin de l'Union Universelle des Femmes, No 19, juillet 1891: 4